

حلم و بردباری؛ آثار و نتایج

حجت الاسلام والمسلمین حسین احسانی فر*

اشاره

از نگاه دین، «ایمان»، «عبادت»، و «عزت و کرامت نفس»، بدون حلم و شکیبایی، قوام و دوام نیابد و تعلیم و تربیت و تبلیغ دین، بدون آن میسر نشود. از این منظر، جایگاه حلم به قدری رفیع است که امام رضا علیه السلام می فرماید: تا انسان به «حلم و بردباری» نرسد، از عبادت کنندگان شمرده نمی شود.^۱ از نگاه جامعه‌شناسی، حلم و بردباری، حافظ سلامت و امنیت جانی، مالی، حیثیتی، اخلاقی، فکری و روانی خانواده و جامعه است و فقدان آن، سبب انواع ناهنجاری‌هاست. ناهنجاری‌های زندگی زناشویی، افزایش آمار طلاق، وجود درگیری‌های اجتماعی و رسانه‌ای افراد حقیقی و حقوقی نسبت به یکدیگر، پیدایش فتنه‌های سیاسی و اجتماعی، گسترش جرم و جنایت و نیز فزونی زندان و زندانیان در هر جامعه‌ای، نشان‌دهنده ضعف «تدین، تحلم و عقلا نیت» در آن جامعه است.

* پژوهشگر حوزه علمیه قم.

۱. شیخ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۱۱.

در این نوشتار، ضمن اشاره به مفهوم و اهمیت حلم و بردباری در دین، راهکارها و عوامل دستیابی به این فضیلت ارزشمند اخلاقی را یادآور می‌شویم.

مفهوم حلم و حلیم

«حِلْم»، به معنای بردباری در راه رسیدن به یک هدف مقدس است و در اصل به معنای «خویشتن‌داری به هنگام هیجان غضب» است.^۱ علمای لغت و اخلاق، برای «حلم» دو معنا ذکر کرده‌اند:

۱. کنترل نفس خویش از هیجان قوه غضب؛^۲ ۲. تأمل و تثبیت در امور؛ یعنی به‌کارگیری عقلانیت و رعایت اعتدال در کارها و دوری از افراط و تفریط.^۳

امیر مؤمنان علیه السلام از فرزندش امام حسین علیه السلام پرسید: «يَا بُنَيَّ مَا الْحِلْمُ؟» فرزند عزیزم! بردباری چیست؟^۴ ایشان پاسخ داد: «كُظْمُ الْغَيْظِ وَمِلْكُ النَّفْسِ؛» [حلم، یعنی] فروخوردن خشم و مالک نفس خویش بودن.^۵

«حلم»، به کسی گفته می‌شود که عجز نیست و از افراط و تدریج فاصله دارد و زندگی‌اش در میان مردم با خوشنامی و صفات پسندیده همراه است.^۶ او در عین توانایی، در هیچ کاری قبل از وقتش شتاب ندارد و به دلیل بردباری و تسلط بر نفس خویش، در مجازات افراد مجرم و خطاکار عجله نمی‌کند.

جایگاه حلم در دین

حلم و شکیبایی، در ادیان الهی، به‌ویژه اسلام، از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. از این رو، نبی مکرم صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: کسی که بهره‌ای از «حلم» ندارد، مزه و طعم «ایمان» را نچشیده است.^۷ و یا امیر مؤمنان علیه السلام فرموده: «لَا عِزَّ أَرْفَعُ مِنَ الْحِلْمِ؛»^۸ هیچ عزت و شرفی بالاتر از

۱. ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۱۹، ص ۱۱۰.

۲. راغب اصفهانی، مفردات، ذیل واژه «حلم».

۳. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۱۴۶.

۴. محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۱۱.

۵. شیخ مفید، الأمالی، ص ۲۷۸.

۶. قاضی قضاعی، شهاب الأخبار، ص ۱۳۷.

۷. شیخ صدوق، کتاب من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۰۶.

حلم و بردباری نیست.) انسان با تمسک به حلم می‌تواند عیوب اخلاقی و رذایل نفسانی را از خود دور سازد و به تقویت ایمان خویش مبادرت ورزد؛ چنان‌که آن حضرت می‌فرماید: «فَأَسْتُرْ خَلْلَ خُلُقِكَ بِحِلْمِكَ؛^۱ به واسطه بردباری، کاستی‌های اخلاق خویش را بپوشان.» همچنین، می‌تواند آثار جهل جاهلان و سفاهت بی‌خردان را از خود بازدارد و از این راه، نه تنها صاحب سیادت و سروری می‌شود^۲ و مورد تکریم قرار می‌گیرد^۳، بلکه محبوب قلوب دیگران گردیده، مردم در برابر ناآگاهان از وی دفاع می‌کنند^۴ و در پیشگاه الهی نیز محبوب شده، عاقبت به خیر خواهد شد.^۵ همچنین، در قرآن می‌خوانیم: «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالصَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ.»^۶

یکی از صفات پرهیزکاران، این است که در موقع غنا و فقر، از آنچه دارند، در راه خداوند تعالی انفاق و احسان کرده، در موقع غیظ صبور بوده، خشم خود را نگه می‌دارند و اگر کسی درباره آنها ظلمی روا دارد، او را بخشوده، از خطایش درمی‌گذرند؛ «وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ.»^۷ فرو بردن خشم، بسیار خوب است؛ اما به‌تنهایی کافی نیست؛ زیرا ممکن است کینه و عداوت را از قلب انسان ریشه‌کن نکند. در این حال، برای پایان دادن به حالت عداوت، باید «كُظِمَ غَيْظٌ» را با «عَفُوٌّ وَبَخْشٌ» توأم نمود. به همین جهت، در آیه فوق به دنبال صفت عالی خویشتر داری و فرو بردن خشم، مسئله عفو و گذشت را بیان نموده است. البته منظور، گذشت و عفو از کسانی است که شایسته آن‌اند؛ نه دشمنان خون‌آشامی که گذشت و عفو از خطای آنان، باعث جرئت و جسارت بیشتر آنها می‌شود.

در حدیثی که در کتب شیعه و اهل تسنن ذیل آیه فوق نقل شده، چنین آمده است: یکی از کنیزان امام علی بن حسین علیه السلام به هنگامی که آب روی دست امام می‌ریخت، ظرف آب از دستش افتاد و بدن امام را مجروح ساخت. امام علیه السلام از روی خشم سر بلند کرد و کنیز هم

۱. ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲۰، ص ۶۹.

۲. ابن‌شعبه حرّانی، تحف العقول، ص ۷۹: «مَنْ حَلَمَ سَادَ.»

۳. تمیمی آمدی، غرر الحکم، ج ۱، ص ۲۸۷، ح ۶۴۵۲: «مَنْ حَلَمَ أَكْرَمَ.»

۴. ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۹، ص ۲۶.

۵. جمال‌الدین خوانساری، شرح غرر الحکم، ج ۴، ص ۲۲۶.

۶. آل‌عمران، آیه ۱۳۴.

بلافاصله گفت: «وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ.» امام فرمود: خشم خود را فرو بردم. عرض کرد: «وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ.» فرمود: تو را بخشیدم. خدا هم تو را ببخشد. او مجدداً گفت: «وَاللَّهُ يَحِبُّ الْمُحْسِنِينَ.» امام فرمود: تو را در راه خدا آزاد کردم.^۱

راهکارهای دستیابی به حلم

نقطه مقابل حلم، خشم و غضب است و مردم از این منظر، به سه دسته تقسیم می‌شوند:
الف. تندرو یا افراطی: گروهی که هنگام خشم، مالک نفس خویش نیستند و نمی‌توانند آن را کنترل کنند. از این رو، از اطاعت «عقل و شرع» رها می‌شوند و در واقع، گرفتار جنون دفعی هستند.

ب. کندرو یا تفریطی: کسانی که چراغ حمیت و جوانمردی آنان به خاموشی گراییده و در برابر آنچه عقل و شرع آن را زشت و ناپسند می‌داند، هیچ‌گونه واکنشی از خود نشان نمی‌دهند. گفتنی است که اسلام، افراط و تفریط را در هیچ عرصه‌ای تأیید نمی‌کند و نمی‌پذیرد.

ج. میانه‌رو یا اعتدالی: آنها که هم از قوه غضب برخوردارند و هم از فیض حلم بهره‌وافر دارند. اینان کسانی هستند که به هنگام خشم، خشمگین‌اند و در جایی که باید حلیم بود، صبور و بردبارند. بیشتر افرادی که از این امتیاز برتر برخوردارند، حلم را همانند علم از راه زحمت کشیدن، مدیریت و برنامه‌ریزی کسب کرده‌اند. پس، برای تحصیل حلم باید به راهکارهای دستیابی به آن آشنا بود. مهم‌ترین عوامل مؤثر در پیدایش و تقویت بردباری، عبارت‌اند از:

۱. کنترل نفس و تمرین بردباری

افراط و تفریط، رهاورد خروج نفس از اعتدال است. انسان در حال خشم، مهار نفس خویش را از دست می‌دهد و در آن هنگام، به جای آنکه «امیر» بر نفس باشد، «اسیر» آن است. مدیریت خشم و حلم‌ورزی تصنعی که آن را «تحلم» می‌گویند، سبب می‌شود که این وضعیت به تدریج در درون انسان نهادینه و ملکه شود. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «مَنْ تَحَلَّمَ حَلَمَ؛^۲ کسی

۱. ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۳، ص ۹۸.

۲. تمیمی آمدی، غرر الحکم، ص ۲۸۶.

سعی کند حلم را پیشه خویش سازد، حلیم می‌شود.» حلم را باید همانند علم، از راه «آموزش»^۱ و «تمرین و تکرار»^۲ آموخت و تجربه کرد.

۲. تقویت ایمان و تهذیب نفس

شاید بتوان از راه آموزش و تربیت، در مواردی انسان و خشم او را کنترل کرد؛ ولی مؤثرترین عامل بازدارنده، «باور و ایمان به مبدأ و معاد» و «تهذیب نفس» است؛ زیرا هرچه ایمان و پرهیزکاری فزونی یابد، بردباری نیز افزایش می‌یابد؛ به دو حکایت ذیل توجه کنید.

- بردباری آیت‌الله کاشف الغطاء:

علامه کاشف الغطاء روز عید فطر با هزاران نفر نماز عید را در صحن مطهر امیر مؤمنان علیه السلام در نجف به جای آورد. فقیری دل‌شکسته به محضر او آمد و اظهار حاجت کرد و گفت: چیزی از فطریه به من بده که سخت محتاجم. آن جناب فرمود: من تمام فطریه‌ها را به محلّ خودش رساندم و اکنون از آن پول چیزی نزد من نیست.

نیازمند دچار عصبانیت شدید شد و آب دهان خود را به روی آن مرجع بزرگ انداخت. کاشف الغطاء آب دهان آن مرد را به صورت و محاسن خود مالید و آنگاه برخاست و عبا را از دوش خود برداشت و روی به جانب نمازگزاران کرد و گفت: هرکس مرا دوست دارد، به اندازه وسعش در این عبا پول بریزد. سپس، خود آن جناب در صف نمازگزاران گشت و برای آن فقیر کمک قابل توجهی از مردم گرفت و به فقیر داد.^۳

- بردباری ربیع بن زیاد حارثی:

مردی به نزد ربیع بن زیاد حارثی آمد و گفت: فلانی غیبت تو را کرده و به تو دشنام داده است. او گفت: به خدا قسم! من از کسی که به او امر کرده و او را وادار به این کار نموده، خشمگین و غضبناکم. مرد گفت: چه کسی به او امر کرده؟ گفت: شیطان که دشمن خداست، او را گمراه نمود و اراده کرد تا مرا نیز از این راه بر ضدّ او غضبناک کند؛ ولی به خدا سوگند! نمی‌گذارم شیطان به خواسته‌اش برسد. آنگاه دست‌هایش را بلند کرد و گفت: خداوند! گناهان ما و آن

۱. ابن شعبه حرّانی، تحف العقول، ص ۲۲۲: «تَعَلَّمُوا الْجِلْمَ.»

۲. ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحه، ص ۳۴۴: «إِنَّمَا الْعِلْمُ بِالْتَعَلُّمِ وَالْجِلْمُ بِالْتَحَلُّمِ.»

۳. حسین انصاریان، عرفان اسلامی، ج ۱۰، ص ۶۰-۶۱.

مردی را که پشت سر من غیبت کرد و ناسزا گفت، پیامرز.^۱

۳. بلندهمتی

خشم زود هنگام، نشانه کم ظرفیتی، پستی و دنائت طبع است و نقطه مقابل آن، یعنی حلم و بردباری، علامت همت والا و علو طبع می باشد و از اموری است که به انسان اجازه نمی دهد خشم پنهان خویش را آشکار کند و به کارهای غیر منطقی و سرزنش آور دست بزند. امیر مؤمنان علیه السلام می فرماید: «الْحِلْمُ وَالْإِنَانَةُ تُؤَامَانِ يُنْتَجُهُمَا عُلُوُّ الْهِمَّةِ»^۲ بردباری و خون سردی، فرزندان دوقلویی هستند که از همت بلند متولد شده اند. «بنابراین، در اثر همت بلند، دو خوی پسندیده در آدمی آشکار می شود: «بردباری» و «خودداری از شتاب زدگی».

۴. آگاهی از پیامدهای مثبت حلم

سیادت و سروری، کرامت و بزرگواری، پیروزی بر خصم، غلبه بر مشکلات، خاموش کردن آتش غضب الهی، کثرت یاران، مصاحبت با نیکان، رفع ذلت و پستی، میل به امور خیر، نزدیک شدن به درجات عالی انسانیت و سلامتی جسم و روان را می توان از آثار و دستاوردهای حلم و بردباری برشمرد. رسول اکرم صلی الله علیه و آله به ده فایده و نتیجه بردباری اشاره کرده و فرموده: «فَأَمَّا الْحِلْمُ فَمِنْهُ رُكُوبُ الْجَمِيلِ، وَصُحْبَةُ الْأَبْرَارِ، وَرَفْعٌ مِنَ الضَّعْفِ، وَرَفْعٌ مِنَ الْخَسَاسَةِ، وَتَشَهُّي الْخَيْرِ، وَيَقْرَبُ صَاحِبَهُ مِنْ مَعَالِي الدَّرَجَاتِ، وَالْعَفْوِ وَالْمَهْلِ وَالْمَعْرُوفِ وَالصَّمْتِ، فَهَذَا مَا يَتَشَعَّبُ لِلْعَاقِلِ بِحِلْمِهِ»^۳ از آثار حلم، انجام کارهای خوب، هم نشینی با نیکان، بالا رفتن شخصیت انسان، برطرف شدن خست و پستی، طالب خیر بودن، به مقامات عالی رسیدن، از عفو بهره گرفتن و به مردم فرصت دادن، کار نیک به جا آوردن و سکوت [در برابر نادان] پیشه کردن، اینها اموری هستند که عاقل به خاطر حلمش از آن بهره می گیرد.»

در اینجا برخی از آثار حلم را مورد بحث قرار می دهیم:

- **پاداش الهی:** شکیبایی هنگام خشم، سبب در امان ماندن از غضب الهی می گردد. امیر مؤمنان علیه السلام فرمود: «الْحِلْمُ عِنْدَ شِدَّةِ الْغَضَبِ يَوْمٌ مِّنْ غَضَبِ الْجَبَّارِ»^۴ بردباری هنگام خشم، آدمی را

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۰، ص ۱۵۸.

۲. همان، ج ۲۰، ص ۱۷۷.

۳. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۱۵.

۴. تمیمی آمدی، غرر الحکم، ج ۱، ص ۲۸۷، ح ۶۴۴۶.

از غضب خدای جبار در امان می‌دارد.» آن حضرت در بیان دیگری می‌فرماید: «تَجَرُّعُ غُصَصِ الْحَلِيمِ يُطْفِئُ نَارَ الْغَضَبِ؛^۱ جرعه‌جرعه نوشیدن غصه‌های حلم، آتش خشم را خاموش می‌کند.» منظور این است که تحمل غم و اندوه زندگی، موجب فروکش کردن آتش خشم الهی می‌گردد.^۲

- حمایت مردم: شکیبایی و تحمل گفتارها و رفتارهای افراد بی‌ادب و ناآگاه، سبب می‌شود که مردم از شخص حلیم حمایت کنند. امیر مؤمنان علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ أَوَّلَ عَوَظِ الْحَلِيمِ مِنْ حَصَلَتِهِ أَنَّ النَّاسَ أَعْوَانُهُ عَلَى الْجَاهِلِ؛^۳ نخستین نتیجه‌ای که شخص بردبار از حلم خود می‌گیرد، این است که مردم او را یاری می‌کنند.» و برعکس، خشم و تندخویی و شتاب در تصمیم‌گیری، حمایت مردم را از وی سلب می‌کند. هر انسانی با اندکی توجه می‌تواند نتایج و مصادیق این دو خصلت متضاد را در اطرافیان خود و در عرصه‌های سیاسی و بین‌المللی مشاهده نماید.

- اقتدار و پیروزی: رهاورد شکیبایی در همه عرصه‌ها، «سروری و سیادت» است و در «بگومگوها و درگیری‌ها»، نشان‌دهنده قدرت منطق انسان شکیبیا بوده، سبب پیروزی وی می‌شود. امیر مؤمنان علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ حَلَمَ سَادَ؛^۴ هرکه بردبار باشد، آقایی و سروری کند.» و یا در فرازی دیگر فرموده: «مَنْ حَلَمَ مِنْ عَدُوِّهِ ظَفِرَ بِهِ؛^۵ هرکه در برابر دشمنش بردبار باشد، بر او پیروز می‌شود.»

انسان بردبار فرصت می‌یابد با اندیشه، تدبیر، برنامه‌ریزی و به‌کارگیری همه عواملی که بر دشمن و مشکلات تأثیرگذار است، تصمیم بگیرد و از شتاب‌ورزی که آفت کارهای مهم است، پرهیز نماید. میزان تأثیرگذاری این‌گونه تصمیمات، به اندازه‌ای مهم و ارزشمند است که امیر مؤمنان علیه السلام آن را با «نصرت جمعی از قهرمانان» مقایسه می‌کند و می‌فرماید: «من نتیجه‌ای را که از بردباری و تحمل کردن درشتی‌ها و بی‌ادبی‌های مردم نصیب می‌شود، از کمک و یاری جمعی از مردان شجاع بیشتر یافته‌ام.»^۶

۱. همان، ح ۶۴۵۵.

۲. جمال‌الدین خوانساری، شرح غرر الحکم، ج ۳، ص ۲۸۳.

۳. ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۹، ص ۲۶.

۴. ابن‌شعبه حرّانی، تحف العقول، ص ۷۹.

۵. ابوالفتح کراچکی، کنز الفوائد، ج ۱، ص ۳۱۹.

۶. تمیمی آمدی، غرر الحکم، ج ۱، ص ۲۸۷، ح ۶۴۶۷.

- عزت مندی و حفظ آبرو: بردباری، مایه «عزت مندی، حفظ آبرو و شرف و شخصیت» آدمی است؛ درحالی که خشم آمیخته به جهل، سبب آبروریزی و ذلت است. رسول خدا ﷺ می فرماید: «ما أَعَزَّ اللَّهُ بِجَهْلٍ قَطُّ وَلَا أَدَلَّ بِحِلْمٍ قَطُّ؛^۱ خداوند هیچ کس را به دلیل جهلش عزیز نمی کند؛ همان گونه که هیچ کس را برای بردباری اش ذلیل نخواهد کرد.»

امیر مؤمنان ﷺ می فرماید: «سَبَبُ الْوَقَارِ الْحِلْمُ؛^۲ بردباری، مایه عزت و وقار است.» بنابراین، «وَأَحْلَمُ تَقَدَّمَ؛^۳ بردباری کن تا [در شرف و شخصیت بر دیگران] مقدم داشته شوی.» از این رو، آن حضرت «حلم» را با «پشتیبانی و حمایت قوم و قبیله» که مایه حفظ آبرو و عزتمندی است، مقایسه می کند و می فرماید: «الْحِلْمُ عَشِيرَةٌ؛^۴ حلم و بردباری، قوم و عشیره است.»

- عاقبت به خیری: انسان بردبار مورد ستایش خدا و خلق است و فرجام آن، «عاقبت به خیری» است. امیر مؤمنان ﷺ می فرماید: «صَادُوا الْعَصَبَ بِالْحِلْمِ تَحْمِدُوا عَوَاقِبَكُمْ فِي كُلِّ أَمْرٍ؛^۵ با تکیه بر شکیبایی، با خشم خود مخالفت کنید؛ تا عاقبت به خیر شوید و در هر کاری مورد ستایش قرار گیرید.»

- عفو و بخشش: بردباری، سبب عفو و بخشش و آمرزش گناهان می گردد. امام صادق ﷺ فرموده: «هرگاه بین دو نفر نزاعی رخ دهد، دو فرشته نازل می گردند و به یکی از آنها که سفیه و کم خرد است [و با گفتار یا رفتار اهانت آمیز او نزاع شروع شده]، می گویند: تو هرچه دلت خواست و دنانت شأن تو اقتضای آن را داشت، گفتمی و به زودی جزای آن را خواهی دید. بعد از آن، متوجه شخص بردبار می شوند و به او می گویند: تو هم شکیبایی ورزیدی و حلم خود را نشان دادی. اگر تا پایان خویشتن دار باشی، خداوند از گناهان تو می گذرد و تو را مورد عفو بخشش خویش قرار خواهد داد.»^۶

- نجات از آثار خشم: حلم و بردباری، دهان فرد سفیه و نادان را می بندد و او را از هر گونه

۱. شیخ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۱۲.

۲. جمال الدین خوانساری، شرح غرر الحکم، ج ۲، ص ۱۷۱.

۳. ابن طیفور، بلاغات النساء، ص ۶۲.

۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲۰، ص ۶۱.

۵. جمال الدین خوانساری، شرح غرر الحکم، ج ۴، ص ۲۲۶.

۶. شیخ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۱۲.

حرکات ناهنجار و آثار خشم باز می‌دارد. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «الْحِلْمُ فِدَامُ السَّفِيهِ؛^۱ شکیبایی، دهان نادان را می‌بندد.»

قنبر، غلام امیر مؤمنان علیه السلام، روزی از طرف نادانی مورد اهانت واقع شد. وقتی خواست جواب او را بدهد، حضرت فرمود: «مَهْلًا يَا قَنْبِرُ دَعِ شَاتِمَكَ مَهَانًا تُرْضِ الرَّحْمَنَ وَتُسَخِّطُ الشَّيْطَانَ وَتُعَاقِبُ عَدُوَّكَ؛^۲ ای قنبر! آهسته و آرام باش. دشنام‌دهنده خود را از روی بی‌اعتنایی رها کن تا پروردگار را خشنود و شیطان را غضبناک کنی و دشمنت را [با بی‌اعتنایی و پاسخ‌نگفتن] عقوبت نمایی.»
بدی را بدی سهل باشد جزا اگر مردی، أَحْسَنَ إِلَى مَنْ أَسَا

- تحول و بیداری: حلم و علم، سبب ایجاد «تحول و بیداری دانایان تندخو» می‌گردد. همه کسانی که با تعلیم و تربیت و فکر و فرهنگ مردم سروکار دارند، باید بدانند: سلاح موفقیت و کلید پیشرفت و تأثیرگذاری آنان، دو چیز است: حلم و علم؛ در غیر این صورت، تمام برنامه‌های تربیتی شان بی‌تأثیر، بلکه تعطیل می‌شود.

تحقیقات نشان داده است که به‌کارگیری شیوه بردباری، از ظریف‌ترین و پُربارترین روش‌های موفقیت‌آمیز در امر تعلیم و تربیت و ایجاد انگیزه برای تحول فکری و روحی است؛ زیرا هرکسی بدی می‌کند و گفتار و رفتار هنجارشکن دارد، به طور طبیعی، توقع مقابله به مثل دارد؛ ولی هنگامی که برخلاف توقع خود، حرمت می‌بیند و به جای بدی، خوبی دریافت می‌کند، متحول می‌گردد. این دگرگونی، سبب بیداری وجدان خفته او می‌شود و محبت و تواضع را جایگزین کینه و دشمنی می‌سازد.

۵. آگاهی از پیامدهای منفی خشم

خشم افراطی که ضد حلم و بردباری است، پیامدهای تخریبی بسیاری دارد. از یک سو، سلامت فکر، روان، جسم، آبرو و شخصیت انسان را به چالش می‌کشد و از سوی دیگر، «دین و دیانت و سرنوشت معنوی» انسان را دچار اختلال می‌کند و خشم و غضب خداوند را به همراه دارد.^۳ از این رو، آن را جنون دفعی و کلید هر شر و بدی دانسته‌اند.

۱. تمیمی آمدی، غرر الحکم، ج ۱، ص ۲۸۷، ح ۶۴۴۵.

۲. شیخ مفید، الأمالی، ص ۱۱۸.

۳. جهت آگاهی بیشتر، ر.ک: ملا احمد نراقی، معراج السعادة؛ ناصر مکارم شیرازی، اخلاق اسلامی در نهج البلاغه.

حلم، آری؛ ذلت، هرگز

اگرچه اسلام از یک سو به دلیل داشتن منطق قوی و برهان راسخ به گفت‌وگو و مذاکره و صلح و اصلاح امور فرمان داده است و از سویی دیگر، مردم را به عفو و گذشت، صبر و بردباری و حُسن خُلق و گفتار نیکو ترغیب و توصیه نموده، اما یک اصل کلی و تغییرناپذیر در همه امور اجتماعی و عبادی دارد که حاکم بر همه اصول و احکام و قوانین است و آن، «عزت و استقلال مسلمانان» است. بنابراین، چنانچه هر حکمی با این اصل تقابل و تضاد داشته باشد، قابل اجرا نیست. حلم و شکیبایی در برابر بدگویی‌ها و بدرفتاری‌های برخی افراد، اگر باعث خُفت و ذلت مؤمن گردد، نه تنها توصیه نمی‌شود، بلکه گناه و حرام است. امیر مؤمنان علیه السلام می‌فرماید: «أَفَةُ الْجِلْمِ الذُّلُّ؛^۱ آفت بردباری، ذلت و خواری است.» حلم و بردباری، هنگامی نیکو و نشانه ایمان است که مایه ذلت و خفت نباشد. در مواردی که حلم و بردباری سبب جرئت و جسارت جاهلان متعصب می‌شود و بر فشار و فساد و عصیان خود می‌افزاید، در اینجا حلم‌داشتن پسندیده نیست؛ بلکه باید واکنش مناسبی نشان داده شود تا شخص خطاکار سکوت کند. همچنین، آنجا که حلم و بردباری به زیان جامعه و یا مکتب و عقیده انسان تمام می‌شود، هرگز نباید شکیبایی ورزید و یا سکوت نمود که این عمل، سرکشی بیشتر ستمگران و جاهلان را در پی خواهد داشت. اظهار عجز پیش ستم‌پیشه ابله‌ی است اشک کباب باعث طغیان آتش است^۲

۱. تمیمی آمدی، غرر الحکم، ج ۱، ص ۲۸۷، ح ۶۴۶۹.

۲. صائب تبریزی.